

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.
Mətnşünaslıq. Mənbəşünaslıq. Folklorşünaslıq.

UOT: 821.512.162+ 398 +002.2

Aybəniz Əliyeva-Kəngərli,
filologiya elmləri doktoru
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: aybeniz.kengerli@gmail.com

AZƏRBAYCAN DASTANLARINA HƏSR OLUNMUŞ
AKADEMİK NƏŞRLƏRİN FOLKLORŞÜNASLIQ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *əlyazma nüsxə, folklor mətni, kitab tarixi, aşıq sənəti, kitabxana xidməti.*

Giriş. *Azərbaycan folklor kitabının miqyas genişliyi ilə seçilən ikinci mühüm hadisəsi “Azərbaycan dastanları” çoxcildliyinin nəşri hesab edilir. Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən 1964-cü ildə “Azərbaycan nağılları” beşcildliyinin sonuncu cildi buraxıldıqdan sonra dastanların akademik nəşri məsələsi gündəliyə gəlmiş və növbəti ildə “Azərbaycan dastanları” beşcildliyinin birinci cildi işıq üzü görmüşdür. Nağıllar seriyası kimi dastanların çoxcildliyi də Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Şifahi xalq ədəbiyyatı” şöbəsində hazırlanaraq Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında çap olunmuşdur.*

Şübhəsiz ki, dastanların akademik nəşrə hazırlanması prosesi nəşrin həyata keçirildiyi altmışıncı illərdən xeyli əvvəllər başlanmışdır və uzun müddətdən bəri davam edən sistemli elmi-təcrübi fəaliyyətin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Buraya XIX əsrin sonlarında SMOMPK məcmuəsinin həyata keçirdiyi ilkin toplama-nəşr işlərindən XX əsrin birinci rübündə “Aşıq Qərib” və “Əsli və Kərəm” dastanlarının ayrıca kitab halındakı ilk təcrübi nəşrlərinə qədər başlanğıc mərhələdəki hazırlıqdan tutmuş, otuz-əllinci illərdəki məqsədyönlü elmi-təşkilati fəaliyyətə kimi ən müxtəlif çalışmaları daxil olmuşdur.

Əsas mətn. Dastanların toplanması və nəşri sahəsində elmi-təşkilati fəaliyyət sistemli və geniş miqyasa malik olduğundan onun məhsuldarlığının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi əvvəlki dönmənin təkəm-seyrək fərdi təşəbbüsləri ilə müqayisə olunmazdır. Prosesin tarixi mənzərəsindən aydın olur ki, iyirmi-otuzuncu illərdə Hənəfi Zeynallı, Vəli Xulufu, Hümmət Əlizadə, Əliheydər Tahirov və başqa bu kimi fədakar folklorçuların bu sahədəki ardıcıl çalışmaları repressiya və müharibə müsibətləri ilə yarıda qalmış, xeyli sonralar Məmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov və başqalarının folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə yenidən canlanmağa başlamışdır.

Repressiyadan sonrakı dönmənin folklorçuları öz sələflərinin toplama-nəşr fəaliyyətinə ehtiyatla, çəkinərək yanaşmış, bəzən onların adını çəkməkdən yayınmaq məcburiyyətində qalmış, bu səbəbdən də obyektiv dəyərləndirmə apara bilməmişlər. Bu dönmənin bir çox nəşr işlərində toplayıcısı Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə, Vəli Xulufu, Əliheydər Tahirov olan mətnlərin kitabın sonundakı pasport qeydiyyatında toplayıcı yerinə sadəcə olaraq “Folklor şöbəsinin arxivi №...” göstərilməsi də hər hansı başqa bir səbəbə söykənmir.

Əllinci illərin sonlarında günahsız repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi ilə yuxarıda adı çəkilən folklorçuların irsinə bir qədər mülayim yanaşma özünü göstərdiyindən altmışıncı illərdə nəşr olunan çoxcildlik nağıl və dastanlarda, bir sıra subyektiv məqamlar nəzərə alınmaqla, əvvəlki dönmənin – iyirminci-otuzuncu illərin toplama-nəşr işlərindən də dəyərli qaynaqlar kimi istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan beşcildlik “Azərbaycan dastanları” nəşrə hazırlanarkən,

əvvəlki dövənlərdəki bütün folklorçuların toplama və nəşr fəaliyyətinə diqqət yetirildiyi hər bir cildin sonunda verilmiş geniş həcmə malik şərhlərdən aydın şəkildə görünməkdədir.

Nəşrə rəhbərlik edən M.H.Təhmasib çoxcildliyə yazdığı sanballı müqəddimədə dastanların toplanması və nəşri sahəsindəki mövcud tarixi təcrübəyə ehtiram hissini bildirərək qədirşünaslıqla göstərmişdir: *“cildlərə daxil edilən dastanların toplanılmasında müxtəlif ixtisas sahələri və bu işlə maraqlanan mütəxəssislər iştirak etmişlər. Bunlardan Hənəfi Zeynalli, Hümmət Əlizadə, Əliyar Qarabağla, İsmayıl Əlizadə və Əhliman Axundov xüsusi qeyd edilməlidir”* [1, s.15].

Beşcildlik “Azərbaycan dastanları” elmi ictimaiyyətə çatdırılmazdan az öncə, belə bir fundamental işin hazırlıq ərafəsi kimi “Xalq dastanları” ikicildliyi kütləvi nəşr kimi oxuculara təqdim olunmuşdu. Folklorçu Əhliman Axundovun toplama və tərtib işi kimi “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” tərəfindən 1961-62-ci illərdə buraxılmış ikicildliyin hər cildi otuz min nüsxə tirajla nəşr edilmişdi. Folklor ornamentləri fonunda əlində saz tutmuş aşiq rəsmi ilə üz qabığı işlənmiş qalın cildli nəşrin birinci cildinə (1961-ci il) altı *““Əsli və Kərəm”, “Qurbanı”, “Abbas və Gülgəz”, “Məsum”, “Əmrah”, “Lətif şah”*” [2], ikinci cildinə (1962-ci il) isə yeddi *““Aşiq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Novruz və Qəndab”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Abdulla və Cahən”, “Valeh və Zərnigar”, “Səyyad və Səadət”*” dastan daxil idi [3].

Hümmət Əlizadənin iyirminci illərin sonları və otuzuncu illərin əvvəllərində nəşr etdirdiyi dastan kitablarının üstündən otuz illik bir zaman məsafəsi keçirdiyindən, uzun bir fasilədən sonra bu nəşr böyük maraq kəsb edirdi. “Xalq dastanları” kütləvi səciyyə daşıyan nəşr olduğundan həmin ikicildliyi hazırlayan Əhliman Axundov buraya sadəcə olaraq folklor mətnlərinin özlərini daxil etmişdi. Bununla belə, aradan uzun zaman keçdiyindən bu nəşrə yığcam da olsa bir müqəddimə yazılması və dastanların söyləyiciləri barədə pasport qeydiyyatının verilməsi zəruri idi. Kütləvi nəşr adı altında getməsindən asılı olmayaraq, bu çatışmazlıq “Xalq dastanları” ikicildliyində ciddi qüsurlar kimi nəzərə çarpırdı.

“Xalq dastanları” ikicildliyi mütəxəssislərin yenidən dastan irsimizin nəşrinə yönəlməsindən soraq verirdi. Bir qədər sonra Elmlər Akademiyasının xətti ilə nəşrinə başlanılan “Azərbaycan dastanları” beşcildliyi görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasibin rəhbərliyi altında icra olunan bu işin elmi məsuliyyətlə yerinə yetirildiyini nümayiş etdirdi.

İlk cildi 1965-ci ildə, sonuncu-beşinci cildi isə 1972-ci ildə buraxılan “Azərbaycan dastanları”nın hazırlanmasında əsas işi M.H.Təhmasib və Ə.Axundov görmüşlər. Bundan başqa, ayrı-ayrı cildlərin redaktə və sistemləşdirilməsində, beşcildliyə yazdığı müqəddimədə M.H.Təhmasibin qeyd etdiyi kimi, *“folklor şöbəsinin işçilərindən N.Seyidov, Ə.Saləddin, İ.Abbasov, R.Rüstəmzadə və T.Fərzəliyev yaxından iştirak etmişlər”* [1, s.16].

Müqəddimədə çoxcildliyin nəşr prinsipləri də konkret şəkildə göstərilmişdir. Mətnin tekstoloji səciyyəsinin əsas nüansları, təshih və müdaxilələrin səviyyəsi, dil-üslub keyfiyyətlərinin qorunması kimi mühüm məsələlər üzərində ayrıca dayanılaraq diqqətə belə çatdırılır: *“biz dastanları toplanmış olduqları şəkildə nəşr edirik. Dastanların üslub xüsusiyyətlərinə, demək olar ki, toxunulmamışdır. Şivə mümkün qədər mühafizə edilmişdir. Dastanlara heç bir süni əlavə edilməmiş, başqa variantlarda olan epizodlar artırılmamışdır. Təshih və ixtisara mümkün qədər az yer verilmişdir. Qurbaninin “Diri versiyası”na isə heç toxunulmamışdır”* [1, s.54].

Ayrı-ayrı aşıqların repertuarından yazıya alınan dastanların çox sayda variantı toplanıldığından onlardan hansının əsas mətn kimi çoxcildlikdə yer alması, variantlarını, yoxsa variantiv fərqlərini əlavələr bölməsində yerləşdirilməsi zərurəti məsələsinə də M.H.Təhmasib elmi aydınlıq gətirərək yazırdı: *“Dastanları çapa hazırlayarkən biz variant fərqlərini də mümkün qədər verməyi lazım bildik. Əlbəttə ki, bu fərqlər tam mükəmməl deyil və ola da bilməz. Əvvəla, bütün variantlarda olan fərqlərin hamısını əhatə etmək imkan xaricindədir. Bu yol ilə gedilsə hər bir dastanın variant fərqləri hissəsi dastanın özündən qat-qat böyük olar. Buna görə də biz*

çox fərqli versiyaların özünü, qoşmaların isə tam fərqli, bədii cəhətdən mükəmməl variantlarını qeyd etmək yolu ilə getmişik [1, s.55].

Qeyd olunan əsas nəşr prinsiplərindən də göründüyü kimi, beşcildliyə daxil edilmiş mətnlər, eləcə də variativ əlavələr əsasən folklorşünaslıq qayda-qanunları nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Toplanmış dastan variantlarına həssas münasibətin ifadəsini ümumilikdə beşcildliyə əlavə edilmiş “Qeydlər”in təqribən 400 səhifəyə yaxın həcmi də açıq şəkildə göstərir. Bu, ayrıca bir cildin həcm göstəricisinə bərabər ola biləcək bir tutumdur.

Beşcildliyin 1965-ci ildə buraxılmış birinci cildinə “Qurbani” (Gəncə və Diri versiyaları), “Tahir və Zöhrə”, “Novruz”, “Alxan”, “Lətifşah”, “Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım” dastanları daxildir. Birinci cildi M.H.Təhmasib və Ə.Axundov nəşrə hazırlamışdır. Mükəmməl folklor pasportuna malik olan cildin yüz səhifəlik “Qeydlər” bölməsində yuxarıda adı çəkilən dastanların onlarca variantı müqayisəyə cəlb olunmuş, variativ fərqlərin bir sıra mühüm məqamları üzərində elmi-nəzəri analiz də aparılmışdır.

Birinci cildin mühüm bir elmi məziyyəti də bütövlükdə Azərbaycan folklor kitabı tarixində ilk dəfə folklor mətnin variantlardan əlavə həm də versiya şəklində nəşrinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki “Qurbani” dastanının Gəncə və Diri versiyaları cildin əsas mətnlər hissəsində, Zəncan versiyasının yığcam məzmunu və fərqli poetik nümunələri isə “Qeydlər” bölməsində verilmişdir.

“Azərbaycan dastanları” beşcildliyinin 1966-cı ildə çıxan ikinci cildinin materiallarını Əhliman Axundov toplayıb tərtib etmişdir. Cildə daxil olan “Əsli və Kərəm”, “Abbas və Gülgəz”, “Seydi və Pəri”, “Müğüm şah”, “Abdulla və Cahan”. “Məsym və Diləfruz”, “Leyli və Məcnun”, “Səyyad və Səadət”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Abbas” dastanlarının variativ fərqləri və folklor pasportu isə nəşrin elmi redaktoru M.H.Təhmasib tərəfindən hazırlanmışdır. Bu cildə “Abbas və Gülgəz” dastanının “Abbas” adlı başqa bir versiyası da çap olunmuşdur.

Dastanların 1967-ci ildə nəşr olunan üçüncü cildi yenə də Əhliman Axundov tərəfindən toplanılıb tərtib edilmişdir. “Aşıq Qərib”, “Əmrah”, “İbpaşım”, “Şah İsmayıl”, “Heydər bəy”, “Nəcəf və Pərizad”, “Qul Mahmud”, “Səlim şah”, “Valeh və Zərnigar” dastanlarının yer aldığı bu cildə müqayisə məqsədi ilə həmin dastanların variativ fərqlərini əks etdirən çox sayda poetik nümunələr də verilmişdir.

Beşcildliyin dördüncü cildi Azərbaycan xalqının möhtəşəm qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu”ya ayrılmışdır. 1968-ci ildə oxuculara təqdim edilən bu cild “Koroğlu” nəşrləri sahəsində böyük təcrübəsi olan görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib tərəfindən hazırlanmışdır. “Koroğlu”nun bu mətni bəzi xırda istisnalar nəzər alınmaqla eposun 1956-cı il nəşri ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür.

Dastanların dördüncü cildi ilə beşinci cildi arasında müəyyən fasilə əmələ gəlir. Bunun əsas səbəbi yeni dövrü – sovet sosialist cəmiyyətini, onun azad, zəhmətkeş adamlarının istehsalatda qazandıqları hünər və şücaətləri, sosial-mədəni həyatdakı yeni mənəvi dəyərləri tərənnüm edən “yeni dastanları” toplayıb tərtib etmək üçün əlavə vaxta ehtiyacın olması idi. Əslində bu səpkidə dastanlar demək olar ki, yox dərəcəsində idi və buna görə də dövrün siyasi-ideoloji tələbindən doğan bu “sifarişi” folklorçular aşıqlara zor-minnətlə qəbul etdirərək onların icra olunmasını gözləyir, aşıqlar tərəfindən hazırlanmış başdansovdu mətnləri “abıra salmaq” üçün sonradan uzun müddət onların üzərində işləmək məcburiyyətində qalırdılar.

Həmin illərdə yaşayıb-yaradan və el-camaat arasında istedadlı sənətkarlar kimi tanınan Pərvanə Həsən, Aşıq Soltan, Aşıq Qəndab, Aşıq Şəmşir, Aşıq Mirzə, Aşıq Bəhmən və başqalarının hazırlayıb təqdim etdikləri “yeni dastanlar” əsasında 1972-ci ildə çoxcildliyin sonuncu-beşinci cildi nəşr olunur. Əhliman Axundovun nəşrə hazırladığı bu cild İsrail Abbasovun “Yeni dastanlar” başlıqlı müqəddiməsi ilə açılır. Digər cildlərdən fərqli olaraq bu cildə daxil edilən dastanlar müəllifli mətnlərdir.

Buradakı dastanlar qaçaq hərəkəti (“Tanrıverdi”- Hüseyn Bozalqanlı), faşizmə qarşı mübarizə (“Kamal” – Aşıq Mirzə), sovet həyat tərzinin tərənnümü (“Tarlaçı qız” – Həsən Pərvanə; “Soltan və Qəndab” – Aşıq Soltan), saf məhəbbətə, doğruluğa, ədalətə çağırış (“Dilsuz və Xəzəngül” – Şair Nəbi Kəlbəcərli; “Şahzadə Bəhram” – Aşıq Əli Köçəsgərli; “Fərhad və Şirin” – Aşıq Əli Köçəsgərli; “Şəmşir və Sənubər” – Aşıq Şəmşir) və s. mövzuları əhatə edir. “Sifariş”li səciyyə daşdığı üçün siyasi-ideoloji mahiyyətə malik “yeni” dastanlar həmin illərdə nə qədər təbliğ olunsalar da aşıqların repertuarında yer alıb möhkəmlənə bilmədiyindən təbii bir qanunauyğunluqla sürətlə unudularaq dövrüydən çıxmışlar.

Nəticə. *Şübhəsiz ki, beşcildliyə daxil olan dastanlar aşıq repertuarının heç də tam mənzərəsini əks etdirmirdi. Altmışıncı illərdən sonrakı mərhələdə folklorçuların toplayıb nəşr etdirdikləri çoxsaylı dastan örnəkləri, eləcə də doxsanıncı illərdən etibarən mütəmadi şəkildə nəşri həyata keçirilən çoxcildlik folklor antologiyalarında yer alan dastanlar bu sahədəki uğurlu toplama işlərinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.*

Bununla belə, böyük bir dövrün toplama və nəşr təcrübəsini ümumiləşdirən Azərbaycan dastanlarının beşcildlik antoloji nəşri bütövlükdə kitab mədəniyyətimizin, o cümlədən də folklor kitabı tarixinin ən dəyərli hadisələrindən biridir. Həm ayrı-ayrı cildlərin, həm də bir bütöv olaraq çoxcildliyin özünün elmi tərtibat baxımından səliqə-səhmanlı bir akademik nəşr olması ona uzun onilliklər ərzində bu sahə ilə bağlı mötəbər bir qaynaq kimi yanaşılması imkanı açmışdır. Beləliklə, folklor ruhunu əks etdirən xalq ornamentlərlə işlənmiş və qalın cilddə buraxılmış nəfis poliqrafik tərtibata malik olan bu nəşrin tiraj göstəricisi (hər cild iyirmi min nüsxədə buraxılmışdır) də həmin dövərdə ona olan elmi və mənəvi-mədəni tələbatın nə qədər yüksək olduğunu göstərməkdədir. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bu nəşr təkcə Azərbaycan elmi mədəni dairəsində deyil, respublikamızın hüduddlarından xeyli kənarında – keçmiş SSRİ miqyasında, Türkiyə, İran, İraq və başqa Şərqi Mərkəzlərində, eləcə də Avropa ölkələrində geniş yayılaraq bir çox sanballı elmi araşdırmaların hazırlanmasında ilkin və mötəbər folklor qaynağı rolu oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. C.1 / hazırl.: M.H.Təhmasib, Ə.Axundov. Bakı: EA nəşriyyatı, 1965, 380 s.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. C.5 / hazırl.: Ə.Axundov. Bakı: EA nəşriyyatı, 1972, 447 s.
3. Xalq dastanları. 2 cildə. C.1 / hazırl.: Ə.Axundov. Bakı: Azərnəşr, 1961, 327 s.
4. Xalq dastanları. 2 cildə. C.2 / hazırl.: Ə.Axundov. Bakı, Azərnəşr, 1962, 288 s.

Айбениз Алиева-Кенгерли

АСПЕКТЫ ФОЛЬКЛОР В АКАДЕМИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ, ПОСВЯЩЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ДАСТАНАМ

Резюме

В статье впервые подробно изучается издание многотомного академического труда «Азербайджанские дастаны», второго по значимости события в масштабе изданий азербайджанской фольклорной книги. Этот пятитомный труд, изданный Академией наук Азербайджана в 1965 году, широко анализируется с точки зрения фольклора.

В статье рассматривается также процесс подготовки эпоса к академическому изданию, выход в свет которого был осуществлен в результате многолетней систематической научной и практической деятельности. Автор отмечает, что это издание, распространённое не только в научно-культурном кругу Азербайджана, но и далеко за преде-

лами нашей страны, как авторитетный первоисточник по фольклору, сыграло большую роль в проведении и подготовки весомых научных исследований.

Ключевые слова: *рукопись, фольклорный текст, история книги, ашугское искусство, библиотечное обслуживание.*

Aybeniz Aliyeva-Kanqarly

ASPECTS OF FOLKLORE IN ACADEMIC PUBLICATIONS DEDICATED TO AZERBAIJANI DASTAN

Summary

This is the first time that the academic publication of the multi-volume "Azerbaijani Epics", the second important event in the scale of Azerbaijani folklore, is being studied in detail in the article. This five-volume publication, published by the Academy of Sciences in 1965, is widely analyzed from the folklore point of view.

The process of preparation of the publication for academic purposes and the actual publication of epics is studied in detail in the article as a result of long-term systematic scientific and practical activity. The author notes that this publication, distributed not only in the scientific and cultural circle of Azerbaijan, but also far beyond the borders of our country, as an authoritative primary source on folklore, has played a large role in the conduct and preparation of significant scientific research.

Key words: *manuscript, folklore text, book history, ashug art, library service.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.10.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2021

*Filologiya üzrə elmləri doktoru Paşa Kərimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*